

SYSTEM PODATKOWY A SPRAWIEDLIWOŚĆ SPOŁECZNA

KATARZYNA ANNA LEWKOWICZ*

1. WSTĘP

System podatkowy jest ważnym elementem życia społecznego a na jego stan wpływają różnorodnie czynniki. Motywy wprowadzania w życie nowych podatków mogą być bowiem zróżnicowane. Nie zawsze chodzi jedynie o zaspokajanie wzrastających wydatków budżetowych. Często u podstaw zmian systemu podatkowego leżą przesłanki ekonomiczne związane z polityką wzrostu gospodarczego, strukturalnych zmian gospodarki, stabilizacji pieniądza lub też przesłanki społeczne związane z realizacją zasady sprawiedliwości podatkowej. Nie bez znaczenia dla kształtu obowiązującego systemu podatkowego jest dostosowywanie go do możliwości funkcjonowania w danym społeczeństwie, mierzonych zarówno zdolnością podatników do wypełniania nałożonych na nich obowiązków proceduralnych (np. w zakresie samoobliczenia podatkowego), jak również zdolnością „świadczania usług” podatkowych przez administrację. Jest to ważne wówczas, gdy następuje radykalna zmiana systemu podatkowego związana z przekształceniami ustrojowymi i gospodarczymi. [16, s. 28-29]. Niniejszy artykuł stanowi próbę sformułowania zasad konstrukcyjnych systemu podatkowego w aspekcie sprawiedliwości społecznej.

2. SYSTEM PODATKOWY I JEGO SPOŁECZNE FUNKCJE

Zespół podatków, który funkcjonuje jednocześnie w danym kraju i tworzy spójną, wewnętrznie zgodną całość w sensie prawnym i ekonomicznym, nazywamy **systemem podatkowym** [4, s.49]. Budowa systemu podatkowego jest procesem skomplikowanym, ponieważ na jego kształt ma wpływ wiele czynników, do których zaliczyć można: ustrój społeczno-polityczny, poziom rozwoju gospodarczego, struktury administracyjne państwa, przyjęty i realizowany program rozwoju społeczno-gospodarczego, a także potrzeba dostosowania się do ustawodawstwa na poziomie ponadnarodowym (np. dyrektywy UE) [18, s. 664].

Sposób oddziaływania podatków na gospodarkę kraju oraz ich rola są odzwierciedlone w spełnianych przez podatki funkcjach. W literaturze przedmiotu wymienia się wiele funkcji podatków. Przyjmując najbardziej ogólny podział, można wskazać funkcję fiskalną i funkcje pozafiskalne. Z zakresu funkcji wyni-

* Mgr Katarzyna Lewkowicz, Uniwersytet w Białymstoku.

kają cele realizowane przez podatki. Wymienia się cel fiskalny (dochodowy, finansowy) oraz cele gospodarcze i społeczne.

Najważniejszy jest **cel fiskalny**, który w klasycznej teorii liberalnej był uważany za cel jedyny [4, s. 56]. Współcześnie, uznając prymat fiskalnego celu podatku (podatki dostarczają większość funduszy publicznych), nie kwestionuje się celów gospodarczych i społecznych osiąganych za jego pomocą, jednak nie powinno to zakłócać funkcjonowania mechanizmu rynkowego.

Cele gospodarcze podatku wyrażają się w oddziaływaniu na sferę gospodarczą w sposób ogólny lub selektywny. Oddziaływanie ogólne polega na wykorzystywaniu podatków do kształtowania siły nabywczej i stosowane jest zazwyczaj w walce z inflacją lub do wywołania ożywienia gospodarczego (zmniejszanie ciężarów podatkowych). Oddziaływanie selektywne sprowadza się do przyznawania korzyści podatkowych, np. zwolnień i ulg podatkowych [18, s. 661].

Cele społeczne podatku także mogą mieć wymiar ogólny i selektywny. Cel ogólny wiąże się z łagodzeniem nierówności społecznych i może być osiągany wielokierunkowo, np. przez progresywne opodatkowanie dochodu i majątku, wysokie opodatkowanie artykułów luksusowych i wyłączenie spod opodatkowania artykułów pierwszej potrzeby. Oddziaływanie selektywne polega na preferencyjnym traktowaniu określonych grup społecznych (np. przyznanie ulg podatkowych osobom samotnie wychowującym dzieci i rodzinom wielodzietnym) [18, s. 661].

Społeczne cele systemu podatkowego powinny być realizowane z myślą o racjonalnym dopasowaniu interesów publicznych i interesów prywatnych. Opodatkowanie bowiem ma służyć w pierwszym rzędzie zaspokajaniu dobra wspólnego. Podatników nie można zatem traktować jedynie jako podmiotów, które dostarczają dochodów budżetowych. Należy ich widzieć w szerszym kontekście socjalnym, jako członków danego społeczeństwa, reprezentujących często różne interesy grupowe (np. rolnicy, pracownicy, pracodawcy, wolne zawody). Istotne jest także, aby system podatkowy kształtowany był z uwzględnieniem odczuć społecznych, jakie temu towarzyszą, jak również aby jego twórcy przewidywali możliwe reakcje społeczne z tym związane [16, s.31].

Cele fiskalne, gospodarcze i społeczne systemu podatkowego powinny być kształtowane z uwzględnieniem techniczno-prawnych aspektów opodatkowania i możliwości ujęcia ich w formach właściwych dla prawa. Chodzi zwłaszcza o respektowanie podstawowych zasad ustroju politycznego i gospodarczego zawartych w konstytucji, a także zasad funkcjonowania gospodarki, uregulowanych w prawie cywilnym [16, s. 31].

3. SPRAWIEDLIWOŚĆ SPOŁECZNA A SPRAWIEDLIWOŚĆ PODATKOWA

Pojęcie „**sprawiedliwość**” znajduje się w powszechnym użyciu tak w znaczeniu potocznym, jak w filozofii, polityce, prawie i w teorii podatków. Encyklopedyczna definicja „sprawiedliwości” zaczyna się od stwierdzenia, że, jest to pojęcie o wieloznaczej treści [17].

W **znaczeniu filozoficznym** Arystoteles rozróżniał pojęcia sprawiedliwości rozdzielczej i wyrównawczej. Sprawiedliwość rozdzielcza sprowadza się do równego traktowania wszystkich podmiotów należących do tej samej kategorii, natomiast sprawiedliwość wyrównawcza wyraża się w takiej samej odpłacie dobra za dobro, zła za zło, aby kara odpowiadała winie, a nagroda zasłudze. Z definicji Arystotelesa, do podatków można zastosować pojęcie sprawiedliwości rozdzielczej, sprowadzające się do równego traktowania podatników. Równe traktowanie podatników jest jedną z podstawowych zasad podatkowych i istotnym kryterium oceny systemu podatkowego.

„W **znaczeniu prawniczym** sprawiedliwość oznacza cechę decyzji w procesie stosowania prawa, w ujęciu pozytywistycznym sprawiedliwość jest to decyzja, która została podjęta przez kompetentny organ zgodnie z ustaloną procedurą. Poszukiwanie stałych i obiektywnych kryteriów sprawiedliwości jest dążeniem charakterystycznym dla różnych szkół prawa natury” [17].

Podane definicje są mało przydatne zarówno dla naukowego, jak i potocznego określenia terminu sprawiedliwości w aspekcie teorii i praktyki podatków.

Definicja „**sprawiedliwości społecznej**” głosi, że jest to „kategoria społeczno-polityczna i prawna o historycznie zmiennej treści, będąca bądź zapisem faktycznego stanu rzeczy, bądź (częściej) postulatem, spełniającym funkcję kryterium oceny stosunków społecznych, rolę zasady, wzorca ideału; jest przeniesieniem etycznej i prawnej idei zasady sprawiedliwości w sferę stosunków społeczno-gospodarczych między wielkimi zbiorowościami” [17].

Do dalszych rozważań przyjęta zostanie ostatnia definicja, która – choć nie pozwala na ściśle określenie sprawiedliwego systemu podatkowego – przyjmuje sprawiedliwość społeczną jako kryterium oceny instytucji społecznych, a w konkretnym kontekście – może być wykorzystywana do oceny systemu podatkowego.

Z. Fedorowicz, odnosząc się do zakresu sfery polityki fiskalnej państwa, stwierdza się, że przedmiotem sprawiedliwości podatkowej jest m.in. regulowanie podziału dochodów między różnymi jednostkami gospodarującymi dla uzyskania struktury dochodów jednostkowych, aprobowanej przez społeczeństwo, jako słusznej i sprawiedliwej. Ta dziedzina polityki fiskalnej jest związana z realizacją funkcji rozdzielczej (redystrybucyjnej) podatków [10, s. 12]. Pogląd taki bezpośrednio koresponduje z tzw. zasadami sprawiedliwości podatkowej, które według A. Wagnera polegają na powszechności opodatkowania, wywodzącej się z idei równouprawnienia oraz jej uzupełnienia, jakim jest równomierność opodatkowania. Opodatkowanie w miarę możliwości, powinno pozostawać w proporcji do ekonomicznej zdolności płatniczej, tj. powinno być zróżnicowane [14, s. 66].

Sprawiedliwe opodatkowanie stanowi natomiast argument pozwalający uzyskać społeczną akceptację dla systemu podatkowego. W swoim subiektywnym podejściu podatnicy utożsamiają najczęściej sprawiedliwość podatkową z obniżaniem ciężarów podatkowych, a w skrajnych przypadkach nawet z ich całko-

witym wyeliminowaniem. Z kolei nakładanie podatków przez władzę publiczną, przy odpowiednim rozłożeniu obciążeń podatkowych na poszczególne podmioty, obiektywizuje sprawiedliwość podatkową. Przestrzeganie prawa podatkowego przez obywateli warunkowane jest spełnianiem przez nie następujących norm: powszechności, trwałości i bezstronności. Tymczasem w prawie podatkowym widoczna jest wyraźna tendencja do personalizacji podatku, co wynika z jednej strony z istnienia silnych grup nacisku, a z drugiej - z dostosowywania ciężarów podatkowych do indywidualnej sytuacji podatnika [13, s.15-16].

Sprawiedliwość podatkowa rozumiana jest jako powszechne i równomierne obciążenie grup społecznych, co można uzmysławiać poszczególnym obywatelom, że ciężar utrzymania podatków państwa spoczywa na nich wszystkich. Zaś sprawiedliwe rozłożenie ciężaru podatkowego to takie, które uwzględnia zdolność opodatkowanego do poniesienia tego ciężaru [13, s.16].

Wyróżnia się sprawiedliwość podatkową poziomą i pionową [13, s. 16]. Pierwsza ma miejsce wtedy, gdy podmioty będące w podobnej lub identycznej sytuacji są tak samo opodatkowane. Natomiast sprawiedliwość pionowa w opodatkowaniu polega na tym, że podmioty lepiej sytuowane są bardziej obciążone, niż podmioty znajdujące się w gorszej sytuacji materialnej. W praktyce jest to realizowane przy pomocy progresywnych stawek opodatkowania.

Ze sprawiedliwością podatkową ściśle wiążą się także ulgi i stawki podatkowe, a w szczególności stawki progresywne. Oceny co do zasadności stosowania ulg są skrajnie zróżnicowane. Jedni twierdzą, że sprzyjają one korekcie obciążeń fiskalnych i sprawiedliwemu dopasowaniu wysokości podatku do sytuacji płatniczej osoby, która go uiszcza. Inni uważają ulgi za przejaw dyskryminacji wobec tych, którzy z nich nie korzystają. Trudność polega na tym, że podatek, któremu przyznano ulgę, nie uważa tego za wyraz preferencji lecz za zadośćuczynienie sprawiedliwości.

Reasumując można stwierdzić, że osiągnięcie sprawiedliwości podatkowej jest rzeczą trudną w dwojakim sensie. Po pierwsze, nie ma uniwersalnych metod i sposobów jej wdrożenia. Po drugie zaś, intencje ustawodawcy i administracji podatkowej nigdy nie są odbierane w oczekiwany sposób przez podatników, z których co najmniej część będzie uważała, iż traktowana jest niesprawiedliwie.

4. SPRAWIEDLIWOŚĆ PODATKOWA A SYSTEM PODATKOWY

Sprawiedliwe opodatkowanie powinno wynikać ze zdolności podatkowej każdego podatnika. Miarą tej zdolności jest dochód jako kategoria decydująca o zamożności. Problemu sprawiedliwości opodatkowania nie można jednak rozstrzygać na gruncie funkcjonowania jednego podatku, ponieważ „aby móc odpowiedzieć na pytanie, czy dany podatek odpowiada założeniom szeroko rozumianej zasady sprawiedliwości opodatkowania, konieczne jest rozpatrzenie całego systemu podatkowego łącznie. Każdy bowiem pojedynczy podatek, nawet zbudowany w sposób najbardziej idealny, racjonalny i teoretycznie zgodny

z założeniami sprawiedliwości podatkowej, może w powiązaniu z działaniem innych konstrukcji podatkowych okazać się niesprawiedliwy” [11, s. 18].

Bezpośredni do dochodu, jako miernika zdolności podatkowej, nawiązują **podatki osobiste**. Nie oznacza to jednak, że przedmiotem podatku może i powinien być zawsze i wyłącznie dochód. Przeciwnie, realizacja funkcji fiskalnej podatków wymaga sięgania do wielu przedmiotów, którym odpowiadają różne podstawy opodatkowania.

Przy określaniu zgodności indywidualnego obciążenia podatkowego z rzeczywistą zdolnością płatniczą podatnika należy uwzględnić fakt, że jego przychody z części źródeł nie są opodatkowane. Chodzi o to, że powszechnie występują **tzw. zwolnienia przedmiotowe z podatku**. Obejmują one przychody o bardzo różnym charakterze ekonomicznym, wyrażające np. zwrot poniesionych kosztów uzyskania przychodu, mające charakter socjalny lub zastępujące odliczenia od dochodu, stanowiące wyraz polityki społecznej. Wpływają one na zdolność płatniczą podatnika, lecz znajdują się poza opodatkowaniem, co różnicuje położenie podatników w zależności od indywidualnej struktury ich przychodów [1, s. 27-34].

Warunkiem sprawiedliwego obciążenia podatkowego jest również uwzględnienie poziomu dochodu, przyjętego w danych warunkach za minimalny, konieczny do przeżycia. System podatkowy przyjmuje, że dochód nie przekraczający pewnego poziomu stanowi minimum życiowe, które nie powinno być opodatkowane [12, s. 462]. To minimum niepodlegające opodatkowaniu nazywa się kwotą wolną od podatku. Wyłączenie tej kwoty z obciążenia stanowi element budowy skali podatkowej (np. w obowiązującym obecnie w Polsce podatku dochodowym od osób fizycznych jest to pomniejszenie podatku w pierwszym szczeblu skali podatkowej o wysokość podatku należnego od kwoty uznanej za wolną od podatku). Sprawiedliwość podatkowa wymaga indywidualizacji kwoty wolnej, w zależności od osobistej sytuacji podatnika i jego rodziny.

Uwzględniając sytuację ekonomiczną gospodarstw domowych, władze fiskalne powinny rozstrzygnąć dwie kwestie. Po pierwsze, ustalić pożądaną relację między podatkami bezpośrednimi oraz pośrednimi, które obciążają gospodarstwa domowe, co w praktyce oznacza ustalenie udziału podatku od dochodów osobistych oraz podatków konsumpcyjnych w ogólnych wpływach podatkowych. Po drugie, określić technikę opodatkowania odpowiednio dochodów osobistych oraz wydatków konsumpcyjnych tak, aby były one neutralne wobec procesów rynkowych.

Ocena struktury systemu podatkowego ze względu na opodatkowanie gospodarstw domowych może opierać się na wskazaniu zalet i wad charakterystycznych dla podatków pośrednich oraz podatków bezpośrednich. W konsekwencji, argumentami przemawiającymi za opodatkowaniem dochodów osobistych będą wskazywane w literaturze przedmiotu zalety podatków bezpośrednich, argumentami uzasadniającymi opodatkowanie konsumpcji - zalety podatków pośrednich.

Zaletą podatków bezpośrednich jest możliwość sięgnięcia za ich pomocą wprost do zdolności podatkowej podatnika, przy czym wymaga to wysokiej, charakterystycznej dla społeczeństw obywatelskich, świadomości podatkowej oraz wyjątkowo sprawnego aparatu podatkowego [3, s. 111]. Dążenie do sprawiedliwego podziału dochodów wymaga także rozważenia dylematu pomiędzy sprawiedliwością a efektywnością [6, s. 89-94]. Kolejną zaletą podatków bezpośrednich jest możliwość kształtowania stóp podatkowych w zakresie konstytucyjnego władztwa podatkowego. Podatki te charakteryzują się wrażliwością na wahania gospodarcze. „Funkcjonowanie systemu podatkowego jako automatycznego stabilizatora koniunktury jest sprawne w warunkach małej inflacji. Progresywna struktura stawek podatkowych sprawia, że w okresie recesji podatnicy wchodzić wraz z mniejszymi podatkami w niższe przedziały stawek podatkowych, w okresie ekspansji działa mechanizm odwrotny. W warunkach stagnacji natomiast, mimo recesji, przeciętny poziom stawek podatkowych rośnie” [15, s. 93].

Podstawową wadą opodatkowania bezpośredniego w warunkach globalizacji gospodarki światowej - jest postępujący wzrost konkurencji podatkowej między różnymi państwami, który przejawia się między innymi w systematycznym przerzucaniu ciężarów fiskalnych z mobilnych na niemobilne w wymiarze międzynarodowym źródła dochodów. Kolejną wadą podatków bezpośrednich jest ich negatywne oddziaływanie na wzrost wydajności pracy oraz innowacyjność, co szczególnie znajduje wyraz w ekonomii strony podażowej [2, s. 144].

Najważniejszym argumentem przemawiającym za wyborem opodatkowania pośredniego jest możliwość wzrostu wydajności fiskalnej bez równoczesnego zbyt silnego oporu podatkowego. Podatki pośrednie stają się względnie dogodnym dla władzy publicznej źródłem finansowania rosnących wydatków pozwalając ograniczyć negatywne skutki działania prawa rosnącego oporu podatkowego [9, s. 7-8].

Wadą opodatkowania pośredniego jest przierzucalność. Stosunkowo łatwa przierzucalność podatków pośrednich powoduje konieczność rozróżnienia dwóch kategorii podmiotów: formalnego oraz materialnego. Podmiotem formalnym jest podmiot, który zobowiązany jest do uiszczenia podatku, podmiotem materialnym natomiast jest podmiot faktycznie ponoszący ciężar podatku, czyli na którego podatek został przerzucony [19, s. 235]. Stopień przierzucalności jest tym wyższy, im niższa jest elastyczność cenowa popytu na konkretne kategorie dóbr konsumpcyjnych, co oznacza w konsekwencji regresywny charakter opodatkowania pośredniego [5, s. 189-191].

Kryterium sprawiedliwego rozłożenia ciężarów podatkowych dotyczy przede wszystkim podatków bezpośrednich, jako adresowanych do konkretnego podatnika, a więc korespondujących z jego osobistą zdolnością płatniczą. Nie oznacza to, że kryterium sprawiedliwości rozłożenia ciężarów podatkowych podatkami pośrednimi, z reguły obciążającymi konsumpcję, nie jest w praktyce stosowane.

Powszechnie stosuje się obniżone stawki preferencyjne w odniesieniu do towarów pierwszej potrzeby.

Podatki pośrednie, w tym w szczególności podatek od wartości dodanej (VAT), charakteryzują się szerokim zakresem przedmiotowym i podmiotowym. Podstawowym elementem stanowiącym o ciężarze podatku VAT jest stawka podatkowa. Wpływa ona na poziom cen, a tym samym na możliwości konsumpcyjne obywateli. Władza publiczna, dążąc do ochrony podstawowej konsumpcji gospodarstw domowych, może stosować obniżenia stawki.

Podatek od towarów i usług, pomimo przerzucalności i typowo konsumpcyjnego charakteru, wywołuje istotne skutki w finansach przedsiębiorstwa - zarówno podatnika VAT, jak i zwolnionego z tego podatku. Główne obszary oddziaływania tego podatku w firmie to: ceny sprzedawanych dóbr, koszty zakupu towarów i usług, kierunki i wielkość zbytu oraz zaopatrzenia, decyzje inwestycyjne, płynność finansowa. Cenotwórcza specyfika podatku VAT powoduje, że wpływa on na decyzje przedsiębiorstwa zarówno w aspekcie sprzedaży, jak i zakupów. Przeprowadzone badania przez T. Famułą i K. Znaniecką wykazały znaczną uciążliwość tego podatku dla przedsiębiorstw. W wymiarze ciężaru ekonomicznego autorki wymieniają: ograniczenie środków, płynność finansowa, a w ciężarze „technicznym” - konieczność obsługi.¹

Stopień akceptacji społecznej dla zmian dokonywanych przez władze publiczne w systemie podatkowym w zakresie podatków konsumpcyjnych jest również istotny w opinii gospodarstw domowych. Po pierwsze, stosowane techniki opodatkowania wydatków konsumpcyjnych charakteryzują się powszechnością (systematycznie wzrasta udział podatku od towarów i usług w cenach dóbr nabywanych przez gospodarstwa domowe).² Po drugie, opodatkowanie konsumpcji budzi wiele kontrowersji dotyczących sprawiedliwości tej formy obciążenia gospodarstw domowych, wyraźnie preferującej podatników o wyższych dochodach. Po trzecie, nie można pominąć znaczenia fiskalnego podatków konsumpcyjnych dla równowagi budżetu państwa w związku z rosnącym ich udziałem w strukturze dochodów podatkowych.

Nakładanie obciążeń fiskalnych powodowało i będzie powodowało określone zachowania podatników zarówno w sferze decyzji gospodarczych, jak i oddziaływania na konsumpcję. Władza państwowa dysponuje jednak różnymi metodami kształtowania wielkości i ciężarów podatkowych. Może to być rodzaj nałożonego obciążenia, stawka podatkowa, skala opodatkowania bądź też różnego rodzaju preferencje fiskalne [13, s. 10].

¹ Autorki podkreślają również, że w praktyce trudno zgodzić się z tezą o neutralności podatku VAT wobec przedsiębiorstw [7, s. 155].

² Szerzej w: [8].

5. ZAKOŃCZENIE

Wysokość obciążeń podatkowych zależy przede wszystkim od rozmiaru wydatków publicznych, które są odzwierciedleniem zadań państwa i samorządów terytorialnych. Sprawiedliwe rozłożenie ciężaru podatkowego między podatników oraz określenie granic skutecznego opodatkowania to istota racjonalnej polityki podatkowej, a jednocześnie najtrudniejsze zadania kreatorów polityki fiskalnej. Zbyt wysokie podatki ograniczają możliwości płatnicze podatników, działają destrukcyjnie na gospodarkę, mogą powodować ograniczenie produkcji, inwestycji, zatrudnienia, ucieczkę kapitałów za granicę, powiększanie się „szarej strefy” i występowanie na dużą skalę przestępstw podatkowych. Bardzo ważne jest, aby rozłożenie ciężarów podatkowych zyskało akceptację społeczną. W przeciwnym razie system podatkowy będzie mało wydajny, a unikanie podatków tolerowane czy wręcz akceptowane przez społeczeństwo [5, s. 195].

LITERATURA

1. Bolkowiak I., Majewicz M., Podatek dochodowy od osób fizycznych a polityka rodzinna w Polsce na tle rozwiązań podatkowych, [w:] Bolkowiak I. (red.) Kierunki przebudowy polskiego systemu podatkowego w II połowie lat dziewięćdziesiątych, Wydawnictwo Instytutu Finansów, Warszawa 1997.
2. Czekał I., S. Owsiak S., Finansowy mechanizm alokacji zasobów w gospodarce rynkowej, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.
3. Denek E., Sobiech I., Wolniak J., Wierzbicki I., Finanse publiczne, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
4. Dolata S., Podstawy wiedzy o podatkach i polskim systemie podatkowym, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1999.
5. Domaszewicz R., Finanse w gospodarce rynkowej, Akademia Ekonomiczna, Kraków 1995.
6. Falkinger I., K. Laski K., L. Podkaminer L., Polityka fiskalna w warunkach transformacji, Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN-Wiedeński Instytut Porównawczych Badań Ekonomicznych, Warszawa 1995.
7. Famulska T., i Znaniecka K., Obciążenia fiskalne w Polsce na podstawie badań, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 2003.
8. Famulska T., Podatkowe uwarunkowania rynkowych zachowań konsumentów, „Ruch Prawniczy. Ekonomiczny i Socjologiczny” 2001, nr 3.
9. Famulska T., System opodatkowania przedsiębiorstw w Polsce, [w:] Znaniecka K. (red.) Finanse w procesie urynkwienia gospodarki, Akademia Ekonomiczna, Katowice 1993.
10. Fedorowicz Z., Polityka fiskalna, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań 1998.
11. Gajl N., Modele Podatkowe. Podatki Dochodowe, Wydawnictwo Sejmowe-Warszawa 1995.
12. Gaudement P. M. i Molinier J., Finanse publiczne, Polski Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2000.
13. Głuchowski J. (red.), Formy zmniejszania wysokości podatków w Polsce, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

14. Gomułowicz A., J. Małecki, Podatki i prawo podatkowe, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2004.
15. Hubner D., Lubiński M., Małecki W., Matkowski Z., Koniunktura gospodarcza, PWE, Warszawa 1994.
16. Mastalski R., Prawo podatkowe, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 2000.
17. Nowa Encyklopedia Powszechna, PWN, Warszawa 1995.
18. Pietrzak B., Polański Z., Woźniak B., System finansowy w Polsce, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
19. Wersalski M., Finanse publiczne i prawo finansowe, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1984.